

Erasmus in Afrika

door Gabriëlle Kok

*voor Neel Korteweg**

De eerste die ik 's ochtends zie als ik met mijn auto Sidney Avenue op draai, is Erasmus. Pieter Erasmus, wel te verstaan, makelaar in onroerend goed, gegoten in een pak, op een poster afgedrukt en op een reclamezuil geplakt. Roerloos kijkt hij me aan als ik koers zet richting Erasmusrand, het stadsdeel dat even verderop begint. Aan de overkant van de snelweg die in zuidelijke richting om Erasmus Park loopt, ligt Erasmuskloof, waar het Erasmuskasteel staat. Dan ben ik nog een stukje verwijderd van Erasmus Street. Voor het grote accountantskantoor Erasmus moet ik naar de andere kant van de stad. Omgekeerd geldt dat ook voor de mannen van Erasmus Loodgieters als ze mijn gootsteen moeten komen ontstoppen.

De naam Erasmus is kortom niet te missen hier in Pretoria – of Tshwane, zoals onze woonplaats misschien binnenkort heet, als van overheidswege wordt besloten om niet langer de Voortrekker Andries Pretorius als eponiem te gebruiken, maar Tswana, de oorspronkelijke Bantoe-naam voor de huidige Apies Rivier. Vorig jaar zijn al zeventwintig straatnamen in Pretoria veranderd, die aanstootgevend werden bevonden in het licht van de koloniale geschiedenis. Koningin Wilhelmina Avenue en Beatrix Street kwamen zo te vervallen, en misschien sneuvelt Erasmus Street in een volgende ronde.

Maar over welke Erasmus gaat het eigenlijk? Waarom is Erasmus hier zo'n gewone naam, terwijl in Nederland alleen universiteiten, gymnasia, advocatenkantoren en verzekeringsspecialisten zo heten (en blijkens een enquête de overgrote meerderheid van de Rotterdamse bevolking meent dat Erasmus de ontwerper van de Erasmusbrug is). Is er een verband tussen al die Erasmussen in Afrika en Desiderius Erasmus uit Rotter-

dam, het onwettige kind van een priester uit Gouda en een huishoudster uit Zevenbergen, die misschien geboren werd als Geert Geerts, beroemd werd onder zijn doopnaam en tot de invloedrijkste denkers van zijn tijd behoorde? Had hij wellicht onbekende nazaten die naar Afrika zijn vertrokken? Reikte zijn gedachtengoed tot het zuidelijkste puntje van een continent dat in zijn tijd nog nauwelijks bekend was? Speelde Afrika een rol in het wereldbeeld van Erasmus?

Onlangs stuitte ik op het begin van een antwoord. Ik ontdekte dat de Columbia University's Rare Book and Manuscript Library een exemplaar bezit van de *Historiën* van Herodotus uit de privébibliotheek van Erasmus. Dit gegeven biedt meerdere aanknopingspunten. De vader van de geschiedschrijving, die leefde ergens tussen 485 en 422 voor Christus, had een bijzondere belangstelling voor Egypte en voor de raadselen die de rest van Afrika ('Libya' in zijn verslagen) omringden. Zo vermeldt hij dat het scheen het te sneeuwen in het warmste continent ter wereld, en dat Fenicische zeelui rapporteerden dat ze plotseling de zon ter rechterzijde zagen, terwijl ze westwaarts langs de kust van 'Libya' voeren. (nu begrijpen we dat ze de evenaar waren gepasseerd en de Kaap hadden gerond).

De geleerde boekenwurm en obsessief collectioneur Erasmus, een van de weinigen uit zijn tijd die interesse toonde in Griekse teksten, heeft het werk van Herodotus daadwerkelijk in handen gehouden. Anders dan in veel van zijn andere boeken, heeft hij helaas niet veel in de marge genoteerd. Misschien wijst dit op een geringe belangstelling voor de inhoud, maar wellicht betekent het juist dat hij de verhalen van Herodotus ademloos verslond en geen tijd nam voor aantekeningen.

Dit laatste is niet onaannemelijk. Erasmus was een fervent reiziger in bezocht diverse landen in het turbulente Europa ten tijde van de Reformatieoorlogen. Het relaas van Herodotus over de reis van vijf jonge mannen van de Afrikaanse stam der Nasamonen zal dan ook zeker zijn aandacht hebben getrokken. De Nasamonen leefden ter hoogte van het huidige Awjila in hartje Libië, van oudsher een regionaal centrum voor handelskaravanen. De vijf jongemannen, zo vertelt Herodotus, trokken goed bevoorraad naar het zuiden, liepen uitputtende marsen door verzengende hitte en koele nachten, tot ze eindelijk stuitten op een vruchtbaar moerasland, doorregen met beekjes en bezaaid met bomen vol fruit. In dat land leefden kleine mensen, die zij ‘*Pugmaioi*’ (ofwel Pygmeeën) noemden, een naam die al in de *Ilias* voorkomt voor een fabelvolk van dwergen, naar het Griekse ‘*pygmè*’ (‘onderarm’), een lengtemaat gebaseerd op de afstand tussen elleboog en knokkels bij een volwassen man.

Het vruchtbare moerasland moet zeer waarschijnlijk worden gelokaliseerd in de huidige Democratische Republiek Congo. Daar waar Zuid-Soedan en Noordoost-Congo aan elkaar grenzen, leefden immers diverse stammen van deze kleine oermensen. Vanuit Libië naar Noordoost Congo is zo’n 4000 kilometer lopen. Theoretisch bezien is dat in een jaar te doen. Het is minder waarschijnlijk dat Herodotus de Khoikhoi en de San van Zuid-Afrika beschrijft, kleine mensen die verwant zijn aan de Pygmeeën.

Herodotus vertelt verder dat de vijf jonge Nasamonen diep in het zuiden ook bij ‘de grote rivier Nijl’ zijn geweest. Waarschijnlijk betreft dit inderdaad de Nijl die als Witte Nijl ontspringt in het Victoriameer en via Zuid-Soedan naar Soedan en Egypte stroomt. Handelsroutes dwars door de Sahara tot diep het hart van Afrika bestaan al sinds de prehistorie. Deze trans-Sahara routes strekten zich uit van Middellandse Zee, door Libië en Soedan tot Mali en Ghana in West-Afrika. Het handelsreizen door de Sahara was een specialisme dat tot grote verfijning geraakte in de periode van de achtste tot de laatste eeuw van onze jaartelling. Karavanen

van duizend kamelen zouden toen geen uitzondering zijn geweest, met een logistiek een leger waardig. De handelswaar bestond uit zout, goud, slaven, ivoor, zijde, wijn, stoffen, leer en zo meer. Herodotus heeft de oervorm van de karavanen vastgelegd in zijn *Historiën* en Erasmus heeft erover gelezen in zijn exemplaar van dat werk.

Overigens werd in de Middeleeuwen via de Trans-Sahara route ook druk gehandeld in manuscripten. Arabische geschriften waren het meest in omloop, maar teksten van de oude Grieken, zoals die van Ptolemaeus en Aristoteles, waren in Afrika zeker bekend en werden gebruikt bij studie en onderricht. Verreweg het grootste deel van de kopieën van manuscripten die toentertijd hun weg over het continent vonden, kwam uit Caïro. Daar werden ze gekopieerd en meegenomen door Afrikaanse Mekagangers op terugreis. Het Arabisch werd met de islam door Afrika verspreid via de handelsroutes en was voor het continent wat Latijn was voor Europa: de taal van wetenschap en godsdienst.

Vooral Timboektoe, de nederzetting in Mali (West-Afrika) op het grens van de Sahara werd vanaf de dertiende eeuw een bloeiend handelscentrum, niet alleen voor zout, goud, ivoor en slaven, maar ook voor manuscripten. De stad bij de Niger, die in de vijftiende eeuw een korte periode in handen van de Touareg was, ontwikkelde zich tot een bloeiend centrum van geleerdheid en trok studenten uit de hele islamitische wereld die op zoek waren naar kennis en wetenschappelijke teksten.

In theorie kunnen manuscripten van Erasmus via Zuid-Europa naar het Afrikaanse continent vervoerd zijn, en bijvoorbeeld diep in het hart van Mali lezers hebben gevonden. Van de geschatte miljoen (eeuwen-)oude manuscripten die zich in Afrika bevinden, zouden er nu nog zo’n 700.000 in Timboektoe en omstreken zijn te vinden. Ethiopië is met een geschatte hoeveelheid van 250.000 exemplaren een goede tweede. Het boekenbezit van Timboektoe omvat werken met poëzie, geschiedkunde, wiskunde, astronomie, en religie, geneeskunde en ethiek, sommigen ver-

luchtig met goud en prachtige miniaturen, en uiteraard vele kopieën van de Koran. Met steun van de UNESCO, de Afrikaanse Unie en de Islamitische Organisatie voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur wordt al langere tijd gewerkt aan conservering en inventarisering. Het is een monnikenwerk van immense waarde, dat helaas sinds enige tijd bedreigd en verhoed wordt door de onrust in de regio.

Het is zeer aannemelijk dat Erasmus ook enige cartografische kennis van Afrika gehad heeft. In de tijd dat hij in Florence verbleef, ergens tussen 1506 en 1509, was aldaar immers ook de Duitse cartograaf Henricus Martellus Germanus werkzaam. Deze heeft de eerste wereldkaart gemaakt met daarop Kaap de Goede Hoop, die in 1488 door de Portugezen succesvol werd gerond. Op de kaart van Martellus lijkt het Afrikaanse continent overigens verkleind, uitgehold en gefileerd, want over veel tastte men nog in het duister.

De grote onbekendheid van het continent weerhield vroege emigranten uit het land van Erasmus er niet van naar Zuid-Afrika te reizen. Nadat Jan van Riebeeck op 6 april 1652 in opdracht van de VOC een ‘verversingsstation’ bij Kaap de Goede Hoop had gesticht, raakte de Kaapkolonie al snel in bloei. De bevolking bestond voornamelijk uit steile Protestantse emigranten, vluchtelingen en avonturiers. Een van hen was Pieter Erasmus, de stamvader van de Erasmusfamilie in Zuid-Afrika. Over zijn achtergrond is zeer weinig bekend. De naam Erasmus was destijds ook in de Lage Landen niet ongewoon (Erasmus van Formiae was een populaire martelaar uit de derde eeuw AD, die onder meer aanbeden werd als beschermheilige van zeelui en huisdieren en tegen buikpijnen), en een familieverwantschap met Desiderius staat in de verste verten niet vast.

Zeker is wel dat de eerste generatie kolonisten, tot wie Pieter Erasmus behoorde, bestond uit een ruig allegaartje. Van de dienst ontheven compagnie-dienaars mochten zich van de VOC als vrijburger vestigen. Anderen werden vanuit Nederland aangetrokken door het vooruitzicht op een startpremie en een stuk land. Velen wisten nauwelijks ‘hoe een

ploegh aentasten off een os daer voor spannen mosten’, zoals het in de annalen van de VOC werd opgetekend. Voor de compagnie wogen beschavingspeil en geestelijke ontwikkeling van de kolonisten niet erg zwaar en onder de nieuwkomers waren heel wat ‘*versopene, luye, lompe vlegels*’. De Heren XVII hielden wel vast aan het principe dat ten minste van de kolonisten verwacht mocht worden ‘*dat sy haar selven souden kunnen erneren*’.

Omdat huwelijken met ‘heidense’ hottentotsen niet als wenselijk werden gezien, maar er toch gezinnen dienden te worden gesticht ter verzekering van de continuïteit van de kolonie, en misschien ook wel om gemor onder het ruige mansvolk tegen te gaan, haalde de compagnie blanke vrouwen uit Nederland. Dat moesten werkwillige, vruchtbare, vrouwen zijn, liefst boerendochters of weesmeisjes: ‘*eerlijke jongedogters uyt het weeshuys, diaconie of aelmoesseniershuys, die haar daartoe genegen souden mogen betoonen*.’ De rechten van ingevaren vrouwen werden in de Kaap meteen danig ingeperkt, opdat ze in alle omstandigheden voor de huwelijksmarkt beschikbaar zouden blijven. Zo gaf het overlijden van de man aan de weduwe geen rechtsgrond de kolonie te verlaten. Dat de huwelijksnood hoog was, blijkt wel uit het relaas dat Dr. Godée Molsbergen (die in 1895 eindexamen deed op het Gymnasium Erasmianum te Rotterdam) optekende in zijn *Tijdens de O.I. Compagnie* (I-II; 1932-36): ‘Oom Piet, een goede veertiger, was begraven. Onderweg naar huis vroeg Oom Sarel de weduwe om haar hand. Ze wees hem af met de woorden: ‘*Arie, jy is te laat. Jannie het vir my gevra as ons kerkhof toe gegaan het.*’

Zeker voor gegoede burgerdames was het geen best vooruitzicht om naar de kolonie te gaan. In sommige Hollandse steden waren die vrouwen vrij om handel te drijven en vermogen op te bouwen zolang hun echtgenoot daar in het openbaar geen bezwaar tegen maakte. Dit gold met name in de provincies waar door de mannen gevaren werd en de vrouwen thuis alles draaiende moesten houden. In de Kaap werden die rechten niet erkend. Hier had de VOC een duidelijke agenda: de economische belangen van de (blanke) man en van de compagnie hadden voorrang op de rechten van

de (blanke) vrouw. Daarenboven hadden de protestantse kolonisten ter zake hun eigen religieuze agenda. De vrouw in de kolonie was 'een hulpe': zij diende gehoorzaam te zijn aan de man en zijn superioriteit nederig te aanvaarden. Onderdrukking kent in Zuid-Afrika een lange geschiedenis.

Het schijnt overigens dat Pieter Erasmus zijn eigen vrouw, Maria Elisabeth Jooste, meenam naar de Kaap, zodat hij geen importbruid hoefde. Volgens N.H. Theunissen, die in 1945 over 'die Erasmus Familie' publiceerde in het periodiek *De Brandwag*, hadden zij 'reeds voor 1688 in Suid-Afrika voet aan wal gesit'. Het echtpaar arriveerde dus in een tijd dat veel Europese protestanten op de vlucht waren geslagen en een veilig heenkomen zochten in

protestante delen van de Oude Wereld en in de diverse koloniën. Zo kwamen na de intrekking van het Edict van Nantes in 1685 door Lodewijk IV vele Hugenoten naar de Kaap, de eerste lichteningen tussen 1687 en 1691. Pieter Erasmus zat met zijn vrouw waarschijnlijk midden in deze vluchtelingengolf.

Reeds in 1686 besepte de VOC dat de veelal goed geschoolde Hugenoten een nuttige aanwas voor de kolonie konden betekenen en besloot 'gerefugeerde Franschen en Piemontoisen over te voeren, en dat boven diegene, die haar op de agriculture verstaan of deselve daar sullen willen by der hant nemen, mede luyden van alderhanden ambagten en wetenschappen'. Hier was goed geld te verdienen aan immigranten! Speciaal de wijncultuur zou door deze Fransen beoefend kunnen worden. Overigens waakten de bewindhebbers in de Kaapkolonie

nie ervoor dat de Fransen een kolonie in de kolonie zouden vormen. De VOC voerde een actief beleid om de Fransen te ‘versmelten’ met de reeds aanwezige kolonisten, en het was de Hugenoten niet toegestaan om allemaal bij elkaar te gaan wonen. Sommigen werden op Stellenbosch geplaatst, anderen te Drakenstein en de rest aan de Franse Hoek.

D.J. Erasmus meldt in zijn boek *’n Tak van die Erasmus-familie* uit 1982 dat Pieter Erasmus zich in 1693 vestigde *’as boer op die plaas Groenkloof in Drakenstein*. Dat was precies de plek waar een aanzienlijk aantal Hugenoten heen werd gestuurd om wijnbouw te bedrijven en zich op politiek bevel te ‘versmelten’ met de andere blanke kolonisten, en dat waren behalve Nederlanders ook gevluchte protestanten uit landen als Duitsland en Schotland. De assimilatie van de immigranten werd door de VOC ook op een ander gebied voortvarend aangepakt: in de omvangrijke Franse Kerk werd het Nederlands verplicht gesteld als de kerktaal. Binnen enkele generaties had het Nederlands de andere talen die werden gesproken in de Kaapkolonie compleet overvleugeld.

Aldus wortelde in de nasleep van de Reformatie op de uiterste zuidpunt van het Afrikaanse continent niet de Nederlandse Erasmus van het humanisme en de tolerantie, maar de andere Nederlandse Erasmus van de koopman en de dominee. De geschiedenis van blanke protestanten die naar de Kaapkolonie trokken heeft enorme gevolgen gehad voor heel Zuidelijk Afrika. Ten tijde van de kolonisatie door Jan van Riebeeck namens de VOC was de staatskerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden de Nederduits Gereformeerde Kerk, een Nederlands religieus amalgaam van lutherse en calvinistische opvattingen vermengd met een snufje Erasmusiaans christendom, hoewel dat laatste volkomen uit zicht verdween na de overwinning van de contra-remonstrantse stroming tijdens de Synode van Dordrecht in 1618-1619.

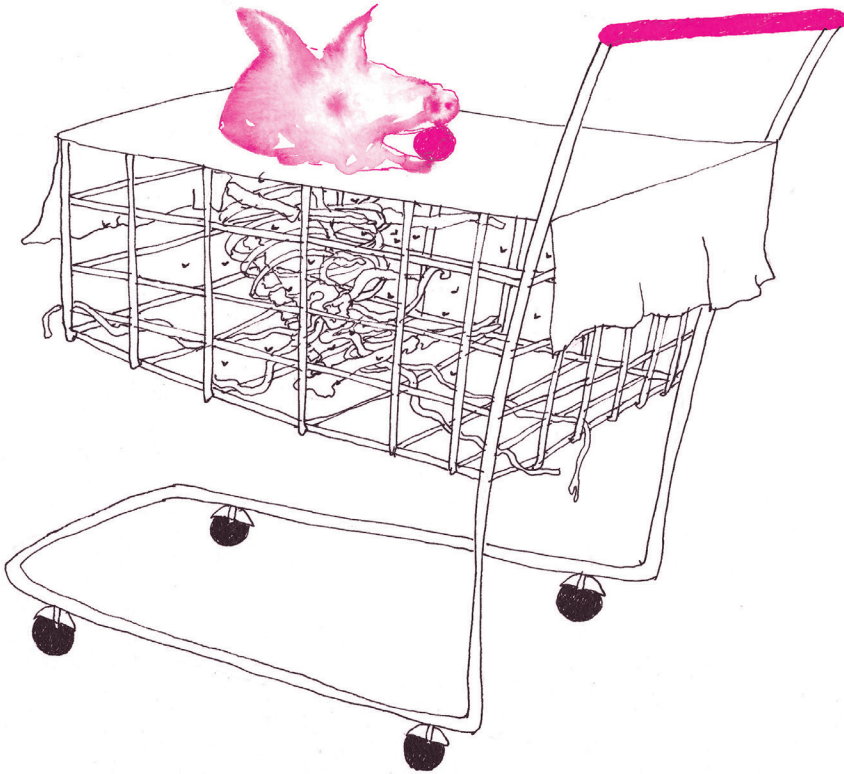
Een onderdeel van de opdracht die Jan van Riebeeck vanuit het thuisland had meegekregen, was het doen van ‘zendingswerk onder

de heidenen’. Dit werd kordaat ter hand genomen en reeds op 18 augustus 1665 werd de eerste Nederduits Gereformeerde gemeente in Kaapstad gesticht. De toestroom van Hugenoten en later van Britse protestanten deed het gereformeerde vuur alleen maar hoger opblaaien. Gevoed door de aldus toegestroomde geloofsijver groeide de neiging tot onderdrukking van zowel vrouwen als inheemse volkeren ongebreideld door in de Kaapkolonie.

De Afrikaners zagen (en zien) zichzelf als Gods-uitverkoren-volk-met-een-missie, vergelijkbaar met de oudtestamentische joden. Dit geloof in uitverkiezing en superioriteit, gekoppeld aan een stijf calvinisme, heeft zich in Zuid-Afrika tot een waarachtige heilsleer kunnen ontpoppen. Het duurde even voor die in volledig ontplooid vorm het licht zag, maar wortels van de latere Apartheidspolitiek waren al kort na de kolonisatie zichtbaar.

In de omgeving van de Kaapkolonie werden de daar levende Khoisan (een verzamelnaam voor de aan elkaar verwante groepen van de Khoikhoi, door de Afrikaners ‘Hottentotten’ genoemd, en de San, ook wel betiteld als ‘Bosjesmannen’) het slachtoffer van de nijvere en godvruchtige Hollanders. De VOC wilde uit economische motieven de interactie tussen inheemse stammen en kolonisten, gewelddadig of anderszins, zoveel mogelijk voorkomen. Zonder toestemming van de compagnie was handel met de lokale stammen dan ook verboden, en evenzo gold dat voor het opzetten van christelijke missies buiten de kolonie. De Europeanen zagen ‘de wilden’ buiten de stadsmuren bovenal als inferieure wezens en die opvatting werd nog gevoed door geruchten over kannibalisme en ander onchristelijk gedrag. Een gelovige blanke moest zich verre houden van de Hottentot was de leefregel, en zo kwam de scheiding tussen wit en zwart al vroeg tot stand.

Om het geloof in de blanke God en de superieure Europese beschaving toch te doen postvatten onder de inheemse bevolking, werd de blijde boodschap op andere wijzen verspreid. Bijvoorbeeld via de ongelijke arbeidsverhouding tussen kolonisten en autochtonen, waarin al dan niet met harde hand het ware geloof werd verkondigd. Wanneer de

arbeider dan wel slaaf eenmaal was overtuigd, kon hij zijn familie weer bekeren.

In de gebieden buiten de grenzen van de Kaapkolonie, waar de kolonisten zich aan de regels van de VOC konden onttrekken, ging het er nog harder aan toe. Het schijnbaar aan niemand toebehorende land waar de nomadische Khoisan rondtrokken, werd door de blanke nieuwkomers 'rechtens' in bezit genomen. Dat eigendom moest uiteraard worden beschermd en dat mocht met alle middelen. Voor Khoisan was eigendom een onbekend begrip. Wanneer ze met hun kudde op het door de kolonisten bezette land kwamen of daar jaagden, iets wat ze al eeuwen gewoon waren, werden ze zonder pardon vermoord of tot slaaf gemaakt. Verder bezweken ze bij bosjes aan door de Europeanen meegebrachte ziekten als de pokken.

De levensstijl van de San of Bosjesmannen was de blanke gereformeerde trouwens ten principale een gruwel. Daarin stond vrijheid voorop, mochten kinderen hun hele jeugd lang spelen en hadden vrouwen een hoge status, bijna gelijk aan die van mannen (zij mochten jagen en ze konden aan het hoofd van hun eigen clan staan). Wellicht gold die gruwel nog meer voor de maatschappijvorm van de San, waarbij de autoriteit van de leiders beperkt was en beslissingen werden genomen op basis van het bereiken van consensus. Dat klonk meer naar Desiderius Erasmus dan naar Pieter Erasmus, en de kolonisten hadden er uiteraard geen oren naar.

De nazaten van Pieter Erasmus zijn vanuit de Kaap noordwaarts getrokken, om zich

uiteindelijk als succesvolle ondernemers in Pretoria te vestigen. Daaraan herinneren de naambordjes, de stadswijk, het park met kasteel, en de makelaar die mij elke ochtend vanaf de reclamezuil aanstaart. Van Desiderius en zijn gedachtengoed is hier eeuwenlang maar bitter weinig vernomen. Maar er is wellicht hoop. De Universiteit van Kaapstad is sinds 2003 via het South Africa-Mali-Timbuktu Manuscripts Project betrokken bij de grootscheepse reddingsactie van de eerder genoemde bibliotheek van Timboektoe. Het prestigeproject beoogt oude handschriften te conserveren, te indexereren, te bestuderen en te vertalen. Met steun van Zuid Afrika is een bibliotheek annex archiefgebouw in Timboektoe verrezen om manuscripten daterend van de dertiende tot en met de negentiende eeuw in onder te brengen. Het gebouw werd in 2009 geopend, maar viel in januari 2013 in handen van jihadisten die de stad belegerden en de bibliotheek bijna een jaar als kazerne gebruikten. Toen zij op de vlucht sloegen voor Franse troepen verbrandden zij zo'n vierduizend geschriften, maar de tienduizend werken die ondergronds waren opgeslagen en tot de beste van de collectie behoren, ontsnapten tien maanden lang aan hun aandacht en bleven gespaard.

Of het gaat lukken om in Mali de cultuurschatten te bewaren en te ontsluiten valt uiteraard te betwijfelen onder het huidige gesternte van invallende jihadisten, politieke instabiliteit en de 'VN-stabilisatiemissie' met Europese troepen (waaronder Nederlandse) die de 'veiligheid' komen bevorderen. Tijdens de invallen in het noorden van Mali heeft in Timboektoe en omgeving in het geheim een grootschalige en adembenemende reddingsactie van antieke manuscripten en boekdelen plaatsgevonden. Verstopt in kisten, ondergebracht in tientallen onderduikadressen, vervoerd per ezelkar en in kano's over de Niger, zijn tienduizenden exemplaren in veiligheid gebracht naar de zuidelijker gelegen hoofdstad Bamako. Het Prins Claus Fonds heeft

een grote bijdrage geleverd aan de financiering van dit project.

Het zou een aardige geste van de geschiedenis zijn als Nederlandse blauwhelmen straks uit de bibliotheek vol Afrikaanse culturele rijkdom in Timboektoe aan de jihadisten, die zozeer de moderne anti-Verlichting belichamen, een Arabische kopie van de *Lof der Zotheid* kunnen aanreiken.

Inmiddels heeft Zuid-Afrika een welhaast perfecte grondwet, die de rechten van allen – man en vrouw, wit en zwart – beschermt en die hen alle gelijkelijk beziet. De werkelijkheid staat echter nog ver van dat juridische ideaal af. Vooral de positie van vrouwen is zorgwekkend, het geweld tegen hen is ongekend en blijft maar al te vaak ongestraft. De suprematie der blanken neemt weliswaar af, maar de grondslagen die Afrikaners als Pieter Erasmus ooit voor het land hebben gelegd, werken onverminderd ongelijkheid, armoede en gewelddadigheid in de hand.

Daarom zou het een nog mooiere geste van de geschiedenis zijn als in de voormalige Kaapkolonie een Desiderius Erasmus opstaat, die vanuit zijn eigen Afrikaanse tradities, met eloquentie en humor, de kussens in Zuid-Afrika en de rest van het Afrikaanse continent durft op te schudden. Daarbij hoeft hij niemand te sparen. Bovenal zou hij aan ultranationalistische Afrikaners, radicale ANC-ers, jihadisten en aan ons allen het adagium van die raadselachtige humanist uit Rotterdam voor moeten houden: 'Het is wijs om mensen en zaken te behandelen alsof wij allen beseffen dat deze wereld het gemeenschappelijke vaderland van ons allemaal is.'

** Onlangs verscheen ter gelegenheid van een gelijknamige solotentoonstelling in het Bijbels Museum het boek 'Erasmus van Amsterdam' met een selectie van eigentijdse Erasmusportretten door Neel Korteweg en speciaal voor haar geschreven bijdragen van diverse Nederlandse schrijvers en dichters.*